

С.В. ЗЕЛЯНКО

ЭКСТРА- І ІНТРАЛІНГВІСТЫЧНЫЯ ПЕРАДУМОВЫ ЎЗНІКНЕННЯ ТЭОРЫ ІНТЭРТЭКСТУАЛЬНАСЦІ І ДЗЕЯННЕ ЯЕ Ў СРОДКАХ МАСАВАЙ ІНФАРМАЦЫІ

Рассматриваются вопросы экстра- и интралингвистических предпосылок возникновения и развития теории интертекстуальности, анализируется ее терминологический аппарат.

In this article the questions of extra- and intralinguistic preconditions for origin and development of the intertextuality theory are examined and the terminological apparatus of the intertextuality theory is analyzed.

Да сярэдзіны ХХ ст. чалавецтва назапасіла вялікі аб'ём эмпірычнай інфармацыі (папярэдняга вопыту) пра падзеі і здарэнні ў сусветнай гісторыі (войны і рэвалюцыі, тэхнічныя вынаходніцтвы і з'яўленні інавацыйных навуковых і сацыяльных тэорый, глабалізацыйныя, палітычныя і грамадскія міграцыйна-эміграцыйныя працэсы, развіццё міжнародных сувязей і г. д.), што была адлюстравана ў тэкстах культуры, якія французская даследчыца Ю. Крысцева азначае як пляцоўку, дзе «разыгрываюцца – практычна здзяйсняюцца і прэзентуюцца (курсіў аўтара. – С. З.) – эпістэмалагічныя, сацыяльныя і палітычныя змены»* (Крысцева 2004, 38). Гэта стала аб'ектыўнай прычынай (экстралінгвістычнай перадумовай) з'яўлення інавацыйнай канцэпцыі

спасціжэння, разумення, інтэрпрэтацыі і прыняцця-непрыняцця рэалій свету (праз іх тэкставае ўвасабленне) – тэорыі інтэртэкстуальнасці.

Пры распрацоўцы тэорыі інтэртэкстуальнасці ўпершыню ў лінгвістыцы была зроблена спроба з пункту гледжання навукі сцыенталагічна абгрунтаваць аб'ектыўную абумоўленасць існавання двухбаковых (дыялагічных), а паступова і полілагічных адносін паміж сацыяльна-эканамічным, палітычным, духоўным, культурным, навуковым і іншымі дыскурсамі (тэкстамі) глабальнай сусветнай пастыш-прасторы ў незалежнасці ад свядомасці індывіда, з'яў знешняга свету і матэрыяльнай рэчаіснасці. Даследчык А. Понца на гэты конт адзначае наступнае: «Кожны дыкурс, свядома альбо неўсвядомлена, знаходзіцца ў дыялагічных адносінах з іншымі дыкурсамі» (Понца 1995, 76). Гэта азначае, што любы (кожны) тэкст (дыкурс)

* Тут і далей пераклад аўтара. – С. З.

у самай шырокай інтэрпрэтацыі паняцця (як семіятычная, знакавая сістэма) падвержаны перманентнаму і ўсеагульнаму ўплыву як з боку знешніх, пазамоўных (экстралінгвістычных) фактараў, так і з боку фактараў унутрымоўных (інтралінгвістычных), якія ў сваім сукупным двухадзінстве (знакавай дыхатаміі) утвараюць праблемнае поле даследаванняў тэорыі інтэртэкстуальнасці. Менавіта на гэтым засяроджваў увагу ў сваіх навуковых працах М.М. Бахцін, калі падкрэсліваў, што «гуманітарная думка нараджаецца як думка пра чужыя думкі, волевыяўленні, маніфестацыі, выразы, знакі, за якімі стаяць богі (адкрыцці), што праяўляюць сябе, або людзі (законы ўладароў, заветы продкаў, безыменныя выказванні і загадкі і да т.п.)» (Бахцін 2000, 299, 300).

Асноўныя палажэнні тэорыі інтэртэкстуальнасці былі сфармуляваны французскім філосафам і крытыкам балгарскага паходжання, даследчыцай у галіне структурнага аналізу тэксту Ю. Крысцевай. Мы наўмысна звяртаем увагу на нацыянальную прыналежнасць вучонага і яе грамадзянства, таму што гэты факт пацвярджае гіпотэзу аб існаванні экстралінгвістычных перадумоў дзеяння тэорыі інтэртэкстуальнасці (сацыяльныя міграцыйна-эміграцыйныя працэсы).

Упершыню ў артыкуле Ю. Крысцевай «Бахцін, слова, дыялог і раман» (1967) (гл. Крестева 1993) з'яўляецца тэрмін «інтэртэкстуальнасць», які даследчыца тлумачыць наступным чынам: «Любы тэкст будзеца як мазаіка цытатаў, любы тэкст ёсць прадукт убярання і трансфармацыі якога-небудзь іншага тэксту. Тым самым на месца паняцця інтэрсуб'ектыўнасці становіцца паняцце *інтэртэкстуальнасці* і атрымліваецца, што паэтычная мова паддаецца як мінімум *двайному* (курсіў аўтара. – С. 3.) прачытванню... Усялякае слова (тэкст) ёсць такое перакрываўанне іншых слоў (тэкстаў), дзе магчыма прачытаць па меншай меры яшчэ адно слова (тэкст)» (Крестева 2004, 6). Далей вучоны адзначае, што «ўсялякі тэкст уяўляе сабой пермутацыю іншых тэкстаў, інтэртэкстуальнасць; у прасторы таго ці іншага тэксту перакрываюцца і нейтралізуюць адно аднаго некалькі выказванняў, узятых з іншых тэкстаў» (Крестева 2004, 136). Такім чынам, тэкставая дзейнасць аўтара, на думку даследчыцы, заключаецца не ў стварэнні новага тэксту, а толькі ў асэнсаванні, інтэрпрэтацыі, перапрацоўцы, трансфармацыі больш ранняга або сучаснага яму корпусу тэкстаў (дыскурсаў), папярэдніх крыніц інфармацыі.

Трэба падкрэсліць, што ў інтэрпрэтацыі Ю. Крысцевай у якасці аб'екта вывучэння тэорыі інтэртэкстуальнасці разглядаюцца не толькі творы літаратуры, але і іншыя рытарычна-знакавыя сістэмы – розныя віды мастацтва. Даследчык Ю.М. Лотман адзначаў на гэты конт наступнае: «Культура ў цэлым можа разглядацца як тэкст.

Аднак выключна важна падкрэсліць, што гэта складана арганізаваны тэкст, які распадаецца на іерархію «тэкстаў у тэкстах» і стварае складаны перапляценні іх. Паколькі само слова «тэкст» уключае ў сябе этымалогію перапляцення, мы можам сказаць, што такім тлумачэннем мы вяртаем паняццю «тэкст» яго першаснае значэнне» (Лотман 1981, 18). Грунтуючыся на такім разуменні паняцця «тэкст», вучоныя звярнулі ўвагу на даследаванне з'явы інтэртэкстуальнасці ў творах архітэктуры (Э.А. Усоўская, Т.М. Маклакова, Ч. Джэнкс), кінамастацтва (У. Эка, М.Б. Ямпольскі), выяўленчага мастацтва (А.Н. Нікіфарэнка, С. Бэкет, Ж. Дэрыда), музыкі (І.В. Арнольд, Ф. Джэймісан), інтэрнет-прасторы (А.А. Ляхоўская, В.В. Гарунова, Ф. Брэтон), сродкаў масавай інфармацыі (В.І. Іўчанкаў, С. Пру, І. Гасан) і інш.

Пры распрацоўцы тэорыі інтэртэкстуальнасці Ю. Крысцева абапіралася на тэорыю «дыялагічнага (чужога) слова (голосу)», што была сфармулявана М.М. Бахціным: «Бахцін хоча сказаць, што ўсялякае пісьмо ёсць спосаб чытання сукупнасці папярэдніх літаратурных тэкстаў, што ўсялякі тэкст убірае ў сябе іншы тэкст і з'яўляецца рэплікай у яго бок» (Крестева 1993, 8). М.М. Бахцін яшчэ на пачатку ХХ ст. падкрэсліваў: «Аўтар літаратурнага твора (рамана) стварае адзіны і цэльны маўленчы твор (выказванне). Але ён стварае яго з разнародных, як бы чужых выказванняў. Нават аўтарская простая мова поўніцца ўсвядомленымі чужымі словамі» (Бахцін 2000, 313). Пры гэтым даследчык звяртаў увагу як на ўнутрымоўныя, так і на пазамоўныя перадумовы тэкстаўтварэння: «Выказванне ў яго цэлым аформлена пазалінгвістычнымі момантамі (дыялагічнымі), яно звязана і з іншымі выказваннямі. Гэтыя пазалінгвістычныя (дыялагічныя) моманты працінаюць выказванне і знутры» (Бахцін 2000, 306). Такім чынам, можна канстатаваць, што навуковыя працы М.М. Бахціна па літаратуры, крытыцы, філасофіі, лінгвістыцы сталі адной з першых інтралінгвістычных перадумоў з'яўлення тэорыі інтэртэкстуальнасці, у той час як іх інтэрпрэтацыю (у тым ліку і замежнымі навукоўцамі) можна лічыць экстралінгвістычнай перадумовай.

Сваё развіццё тэорыя інтэртэкстуальнасці знайшла ў навуковых працах шматлікіх даследчыкаў, як, напрыклад: Р. Барт, Ж. Дэрыда, Ж. Жэнет, Г. Блум, Ц. Тодараў (Францыя), П. Торап, Ю. Лотман (Эстонія), А.К. Жалкоўскі, І. Гасан, М. Рыфатар (ЗША), С.І. Смятаніна, Н.А. Фацеева, І.В. Арнольд, Г.К. Косікаў, В.А. Мілавідаў (Расія), В.І. Іўчанкаў, М.Я. Цікоцкі, А.А. Раманоўская, А.А. Патоцкі, А.В. Селязнёў (Беларусь) і шэрагу іншых айчынных і замежных вучоных. Гэта ў сваю чаргу спарадзіла значны рост тэрміналагічнага апарату тэорыі, які сёння ўключае ў сябе некалькі соцень азначэнняў, што з'явіліся непасрэдна ў межах тэорыі або былі пазычаны з іншых галін ведаў.

Вялікі аб'ём тэрміналагічнага апарату часам прыводзіць да блытаніны паняццяў і азначэнняў, якімі апераюць даследчыкі. Можна адзначыць, што, напрыклад, прэцэдэнтныя феномены (прэцэдэнтнае імя і прэцэдэнтная сітуацыя) у навуковай інтэрпрэтацыі С.І. Смятанінай маюць тую жсэнсавую прыроду, што і алюзія ў інтэрпрэтацыі І.В. Арнольд, такім жа чынам судносяцца прэцэдэнтны тэкст з рэмінісцэнцыяй, прэцэдэнтнае выказванне з цытатай, прыём інтэрстылёвага таніравання з кодавай інтэртэкстуальнасцю, значыць, адну і тую ж моўную з'яву даследчыцы намінуюць па-рознаму (гл. Сметанина 2000; Арнольд 1999). На гэту праблему звяртае ўвагу І.В. Арнольд, якая адзначае, што «канцэпцыя і тэрмін (інтэртэкстуальнасць. – С. 3.) атрымалі шырокае распаўсюджванне ў працах шматлікіх французскіх, нямецкіх і амерыканскіх навукоўцаў, але канкрэтнае іх нападўненне атрымалася вельмі разнастайным, у залежнасці ад філасофска-метадалагічных устаноў кожнага з падхапіўшых ідэю аўтараў» (Арнольд 1999, 351). Адсюль вынікае неабходнасць абавязковага дэфініравання паранімічных па сваёй структуры паняццяў «цытата», «цытацыя», «цытатнае пісьмо»; «тэкст у тэксце», «інтэртэкст», «інтэртэкстуальнасць», «інтэртэкст» з наступнай іх кадыфікацыяй, занясеннем у тэрміналагічны слоўнік тэорыі інтэртэкстуальнасці.

Вызначаючы прыроду функцыяніравання інтэртэкстаў у творах культуры, даследчыкі звярнуліся да вырашэння наступных праблем:

- вылучэння функцый, якія выконвае інтэртэкст у аўтарскім тэксце (паводле Р.В. Якабсона: дэнататыўная, эмацыйная, фатычная, метамоўная, пазычная і канататыўная; паводле І.В. Арнольд: вобразная, парадыйная, сатырычная; акрамя пералічаных вучоныя вылучаюць яшчэ камунікатыўную,сэнсаўтваральную, характаралагічную, эстэтычную, ірадыяцыйную, ідэйна-ацэначную, тлумачальную, сінкрэтычную функцыі);

- размежавання з'явы інтэртэкстуальнасці на чытацкую (даследчую) і аўтарскую, знешнюю і ўнутраную (Н.А. Фацеева); кодавую і тэкставую, вербальную і невербальную (І.В. Арнольд), вертыкальную і гарызантальную (В. Хайнеман); рэфэрэнцыяльную і тэкстатэпалагічную (А.А. Ганчарова) і г. д.;

- класіфікацыі відаў інтэртэкстуальнасці (паводле тэорыі Ж. Жэнета: паратэкстуальнасць, метатэкстуальнасць, гіпертэкстуальнасць, архітэкстуальнасць і ўласна інтэртэкстуальнасць);

- вызначэння тыпаў інтэртэкстуальных адзінак (паводле П.Х. Торапа: цытата, цэнтон, аплікацыя, пастыш, бурыме, перыфраза, глоса, рэмінісцэнцыя, алюзія, стылізацыя, парафраза, адаптацыя, бурлеск, травесці, антанамазія, кенінг, ірадыяцыя; паводле С.І. Смятанінай: цытатнае пісьмо і прыём інтэрстылёвага таніравання; паводле А.В. Селязнёва: цытата, псеўдацытата, алюзія, эпіграф, рэмінісцэнцыя, сюжэтны паралелізм, мі-

фалагізацыя; паводле Ю.Н. Караулава, В.В. Красных, Д.Б. Гудкова: прэцэдэнтнае выказванне, прэцэдэнтная сітуацыя, прэцэдэнтнае імя, прэцэдэнтны тэкст);

- аналізу і характарыстыкі роляў, якія выконваюць аўтар (стваральнік паведамлення) і чытач (інтэрпрэтатар тэкставага кода) пры трансляцыі і рэцэпцыі твора;

- даследавання тэксту-інтэрпрэтанты, праз асэнсаванне якога адбываецца чытацкае разуменне функцыі ўключэння інтэртэкстуальных элементаў у аўтарскі дыкурс.

Аналіз работ даследчыкаў, якія працуюць у галіне тэорыі інтэртэкстуальнасці (гл. Сметанина 2000, Арнольд 1999; Іўчанкаў 2003), а таксама вынікаў праведзенага на матэрыяле сучасных беларускіх друкаваных СМІ рэдактарска-канцэптальнага аналізу ўключэння ў структуру публіцыстычнага твора інтэртэкстуальных адзінак (гл. Зелянка 2006, 2007) дазваляе зрабіць выснову, што толькі цытата, алюзія, рэмінісцэнцыя і ў некаторай ступені прыём інтэрстылёвага таніравання (ужыванне лексічных адзінак абмежаванай сферы выкарыстання як варыянтных сродкаў намінацыі для аднаўлення ў тэксце рэальных сітуацый) з'яўляюцца ўласна тыпамі інтэртэкстуальных адзінак. Іншыя ж прыклады інтэртэкстуальных украпін, якія вылучаюць навукоўцы, уяўляюць сабой або адну з іх функцыянальных праяў, напрыклад цытацыю (плагіят, псеўдацытата, пастыш, цэнтон, аплікацыя), або маюць непасрэднае дачыненне да відаў інтэртэкстуальнасці, як, напрыклад, да метатэкстуальнасці (каментарый, рэзюме, анатацыя, крытычны артыкул), паратэкстуальнасці (загаловак, прадмова, пасляслоўе, эпіграф, маргіналія, цітр, субцітр), архітэкстуальнасці (стылізацыя, травесці), гіпертэкстуальнасці (пародыя, пастыш, бурыме, бурлеск).

Таксама трэба адзначыць, што метатэкстуальнасць, паратэкстуальнасць, архітэкстуальнасць і гіпертэкстуальнасць у сваю чаргу могуць разглядацца ў рэчышчы функцыяніравання і трансфармацыі асноўных тыпаў інтэртэкстуальнасці, таму што кожная з пералічаных філолага-лінгвістычных з'яў у сваю чаргу можа быць зведзена да цытаты, алюзіі, рэмінісцэнцыі або да прыёму інтэрстылёвага таніравання.

Інтралінгвістычныя перадумовы ўзнікнення тэорыі інтэртэкстуальнасці найбольш яскрава выявіліся ў творах мастацкай літаратуры, калі пад уплывам пазыкі эпохі постмадэрнізма (экстралінгвістычная перадумова) аўтары (стваральнікі тэкстаў) звярнуліся да новай, незвычайнай, дагэтуль не выкарыстанай кампануюкі і структурыравання цытат, алюзіі і рэмінісцэнцыі, спасылка на літаратурныя, гістарычныя, культурныя дыскурсы. Даследчык А.К. Жалкоўскі слушна адзначае, што сутнасць тэорыі інтэртэкстуальнасці заключаецца «не столькі ў простым вяртанні належнага папярэднікам або палеміка з імі, а ў тым, што новыя акты творчасці здзяйснююцца на мове, у матэрыяле, на

фоне і з прычыны каштоўнасцей той літаратурнай традыцыі, з якой яны ўзнікаюць і якую яны маюць на мэце абнавіць» (Жолковскі 1992, 34).

Прафесар В.І. Іўчанкаў падкрэслівае: «Сёння можна канстатаваць, што жаданне пашырыць сферу інтэртэксту ў слоўным мастацтве стала амаль неабавязковай рысай прыналежнасці, у прыватнасці, публіцыстычнага тэксту. Розныя падыходы да вывучэння гэтай з'явы адцяняюць яе шматаспектуальнасць і разнастайнасць прымянення...» (Іўчанкаў 2003, 114). У рэчышчы сказанага адзначым, што, у адрозненне ад тэкстаў мастацкай літаратуры, у публіцыстыцы як найвышэйшым відзе грамадска-палітычнай літаратуры, асноўная функцыя якой заключаецца ў фарміраванні і адлюстраванні грамадскай думкі праз асвятленне і каменціраванне ўсіх працэсаў, з'яў і сувязей, што існуюць і ладзяцца ў соцыуме (гл. Стральцоў 2002), адлюстраваліся ў большай ступені экстралінгвістычныя фактары ўзнікнення тэорыі інтэртэкстуальнасці.

Нездарма менавіта публіцыстычны тэкст у апошні час апынуўся ў цэнтры ўвагі вучоных у якасці аб'екта інтэртэксталагічнага даследавання. Прафесар М.Я. Цікоцкі на гэты конт выказвае наступную думку: «Важную стылістычную ролю ў стварэнні мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў выконваюць так званыя інтэртэкстуальныя адзінкі маўлення... Асаблівы характар набывае выкарыстанне інтэртэкстуальных прыёмаў у публіцыстыцы, у сучасных газетных тэкстах» (Цікоцкі 2002, 265, 266).

Такім чынам, можна канстатаваць, што на сёння ў навуковым асяроддзі пакуль няма адзінага пункту гледжання на праблему фармулявання агульнай тэорыі інтэртэкстуальнасці. І.В. Арнольд адзначае: «Кожны заходні лінгвіст, і Крысцева ў тым ліку, тлумачаць яе (тэорыю інтэртэкстуальнасці. – С. 3.) у дачыненні да сваёй філасофскай і метадалагічнай пазіцыі. Зыходныя ідэі Бахціна пры гэтым часам скажваюцца да непазнавальнасці» (Арнольд 1999, 393). Даследчыкі таксама не выпрацавалі адзінай сістэмы вылучэння відаў, тыпаў і форм інтэртэкстуальнасці. Н.В. Валодзіна падкрэслівае: «Літаратуразнаўства шмат зрабіла для вызначэння розных форм інтэртэкстуальных сувязей, канкрэтных відаў інтэртэксту. Але і гэты кірунак даследавання, безумоўна, мог бы быць працягнуты» (Володина 1998, 36).

Мяркуем, што даследаванне функцыянавання «тэкстаў у тэкстах» і сёння застаецца актуаль-

ным для сучаснай навукі, не толькі лінгвістычнай, але і журналістыкі, культуралогіі, паліталогіі, філасофіі і сацыялогіі. Працяг вывучэння з'явы інтэртэкстуальнасці, у прыватнасці ў дачыненні да тэкстаў сродкаў масавай інфармацыі і камунікацыі, публіцыстычных тэкстаў, дазволіць канчаткова завяршыць фармуляванне тэорыі інтэртэкстуальнасці, чаму, на наш погляд, у значнай ступені павінна пасадазейнічаць упарадкаванне яе дэфінітыўнага апарату.

ЛІТАРАТУРА

- Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб. ст. СПб., 1999.
- Бахтин М. М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб., 2000.
- Володина Н. В. Явление интертекстуальности в аспекте типологии // Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе (проблемы теоретической и исторической поэтики): Материалы Междунар. науч. конф.: В 2 ч. 1998. Ч. 1. С. 28–38.
- Жолковский А. К. Блуждающие сны: Из истории русского модернизма: Сб. ст. М., 1992.
- Зелянко С. В. Интэртэкстуальны эффект журналісцкай дзейнасці (карэктіроўка стылістычнага рэгістру) // Весн. БДУ. Сер. 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. 2007. № 1. С. 117–122.
- Зелянко С. В. Уключэнне інтэртэксту ў структуру публіцыстычнага твора (на матэрыяле газеты «Советская Белоруссия») // Беларуская журналістыка-2006: Матэрыялы 63-й навук.-практ. канф. студэнтаў і аспірантаў. Мн., 2006. С. 28–30.
- Іўчанкаў В. І. Дыскусія беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту. Мн., 2003.
- Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман // Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1993. № 4. С. 5–23.
- Кристева Ю. Избранные труды: Разрушение поэтики / Пер. с франц. М., 2004.
- Лотман Ю. М. Текст в тексте // Лотман Ю. М. Труды по знаковым системам. Тарту, 1981. Т. 14: Текст в тексте. Сер. 95. Вып. 567. С. 3–18.
- Понцо А. Другость у Бахтина, Бланшо и Левинаса // Понцо А. Бахтинология: Исследования, переводы, публикации. К столетию рождения Михаила Михайловича Бахтина (1895–1995) / Сост., ред. К. Г. Исупов. СПб., 1995. С. 61–78.
- Сметанина С. И. Медиа-текст в системе культуры (динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века). СПб., 2002.
- Стральцоў Б. В. Метад і жанр. Асновы творчага майстэрства журналіста. Мн., 2002.
- Цікоцкі М. Я. Интэртэкстуальныя адзінкі маўлення і іх стылістычнае выкарыстанне ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах // Журналістыка-2002: Матэрыялы 4-й Міжнар. навук.-практ. канф. (Мінск, 5–6 снеж. 2002 г.). Мн., 2002. Вып. 4. С. 265–266.

Паступіў у рэдакцыю 17.10.07.

Сяргей Віктаравіч Зелянко – аспірант кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры стылістыкі і літаратурнага рэдагавання В.І. Іўчанкаў.